

ZESZYTY JĘZYKOZNAWCZE
ROCZNIK I (2012), NR 1

Anna Mika

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

**Katarzyna Górecka, *Pobożne matrony i cnotliwe panny*
Epitafia mieszczanek i szlachcianek z XVI i XVII wieku
*jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytnej***

**Wydawnictwo Nerition, Warszawa 2006
ss. 200 + il. cz.-b. 54 + il. kolor 32**

Książka *Pobożne matrony i cnotliwe panny* Katarzyny Góreckiej stanowi analizę portretu kobiety epoki nowożytnej wydobywającego się z inskrypcji na epitafiach i nagrobkach mieszczanek i szlachcianek krakowskich, pomnikach komemoratywnych z XVI i XVII w., umieszczonych w kościołach na terenie dawnego lokacyjnego miasta Krakowa, Kazimierza, Stradomia, Kleparza i Garbar.

Publikacja powstała na podstawie pracy magisterskiej autorki napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Karpińskiego na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego. K. Górecka jest też absolwentką Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie, dwukrotnie została laureatką Stypendium Ministra Kultury, zajmuje się zagadnieniami z pogranicza historii i historii sztuki.

Praca jest dopełnieniem istniejących już badań nad epigrafiką krakowską, a powstała w wyniku kwerendy źródłowej katalogów zabytków kultury oraz na podstawie badań inwentaryzacyjnych i paleograficznych, które autorka prowadziła w poszczególnych kościołach w Krakowie (Mariacki, św. Barbary, św. Anny, Dominikanów, Franciszkanów, św. Marka, Reformatorów, św. św. Piotra i Pawła, Bernardynów, Bożego Ciała, św. Katarzyny, św. Stanisława na Skałce, św. Floriana, Katedra na Wawelu).

Książka podzielona jest na trzy zasadnicze części.

W pierwszej K. Górecka sięga do polskich i obcych opracowań budujących tradycję badań nad inskrypcjami i epigrafiką. Wśród źródeł analiz średniowiecznych i renesansowych napisów nagrobnych przywołuje pracę Iiro Kajano (1980) dotyczącą Rzymu, będącą dla niej, jak podkreśla, wzorcem metody badawczej. Kolejne źródła dotyczą terenu Rzeczypospolitej: nagrobków i epitafiów śląskich i krakowskich. Obok prac przedstawiających różnorodne zagadnienia związane ze sztuką sepulkralną

poszczególnych miast, K. Górecka przywołuje też publikacje koncentrujące się na analizie zawartych w epitafiach i nagrobkach treści aksjologicznych, zagadnieniach związanych z kulturą i sztuką sepulkralną poszczególnych warstw społecznych, a także prace dotyczące protestanckiej kultury funeralnej. Osobną grupą, do której nawiązuje autorka, są publikacje dotyczące ceremonii pogrzebu i związanej z nią sztuki okolicznościowej, a także badania epitafiów z zakresu historii i teorii literatury. Wśród wykorzystanych w pracy zbiorów, edycji źródłowych i źródeł autorka wymienia: Szymona Starowolskiego korpus dwóch tysięcy napisów nagrobnych z terenu całej Polski, *Pomniki dawnego Krakowa Maksymiliana i Stanisława Cechów z Tekstem dra Feliksa Kopersy* oraz *Corpus Inscriptionum Poloniae* t. 8, zeszyt II i VI (cytujaące inskrypcje z Bazyliki Mariackiej i kościołów Stradomia i Kleparza). Osobnym, bo dotyczącym cech formalnych i artystycznych poszczególnych nagrobków, źródłem pracy autorki był *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, pod redakcją Adama Bochnaka i Jana Semka, t. 4 poświęcony Krakowowi. W ramach pracy autorka korzystała także z tekstów hagiograficznych, katechizmów i utworów moralistycznych z XVI i XVII w.

Na potrzeby badawcze autorka zgromadziła 130 napisów w języku łacińskim i 13 w języku polskim z epitafiów kobiecych pochodzących z kościołów krakowskich. Jak sama podkreśla, faktyczna liczba kobiet, którym poświęcone są inskrypcje, jest dużo większa, co wynika ze złożoności typów pomników epitafijnych, niejednokrotnie bowiem jedna tablica wspomina wielu zmarłych z danej rodziny. Ponad połowa omawianych epitafiów dotrwała do naszych czasów, reszta uległa zniszczeniu, a ich teksty cytowane są ze źródeł. Autorka, poprzez kwerendę badawczą, próbowała stworzyć spis wszystkich zachowanych bądź poświadczonych źródłowo tablic i nagrobków kobiecych.

Drugim punktem prac była próba określenia fundacji analizowanych pomników i ich podział na szlacheckie i mieszczańskie. Jednak, jak zauważa K. Górecka, był on utrudniony, gdyż w XVI i XVII w. nie istniało rygorystyczne rozgraniczenie pomiędzy tymi stanami. Świadczą o tym, jak pisze, wpisy nazwisk szlacheckich do ksiąg prawa miejskiego i występujące na nagrobkach szlachty gmerki mieszczańskie. Wśród analizowanych pomników komemoratywnych przeważają fundacje mieszczańskie, jednak liczba nagrobków i epitafiów szlacheckich, fundowanych na terenie Krakowa, też jest duża. I tak, za statystyką podawaną przez autorkę, spośród pomników pochodzących z XVI i XVII w. 79 poświęconych jest mieszczańkom (zarówno bogatym patrycjuszkom, jak i prostym żonom szewców, kuśnierzy, ludwisarzy, zegarmistrzów, rzeźbiarzy, malarzy czy innych rzemieślników krakowskich), a 54 szlachciankom. Osobną grupę stanowią płyty poświęcone osobom związanym z dworem królewskim, np. żonie dworzanina króla Zygmunta Augusta, rodzinie medyka i matematyka królewskiego, żonie muzyka królewskiego, epitafium małżeńskie architekta króla Zygmunta Augusta i inne. Inna grupa pomników sepulkralnych to te poświęcone rodzinom aptekarzy, lekarzy, prawników, drukarzy, profesorów i uczonych wykładających na Uniwersytecie. Autorka krótko charakteryzuje poszczególne grupy płyt i cechy im właściwe.

W kolejnym podrozdziale pierwszej części swojej pracy autorka rozwija temat języka i rodzaju pisma analizowanego materiału badawczego. Większość to napisy

łacińskie (128 napisów katolickich, 13 po polsku). Wszystkie polskojęzyczne epitafia pochodzą z XVII w. Autorka wskazuje, że zwyczaj redagowania napisów nagrobnych w języku polskim powstał i rozpowszechnił się najpierw w kręgach szlacheckich, potem został przejęty przez mieszczan. W grupie 13 polskich napisów przeważają fundacje szlacheckie, mieszczańskich jest cztery. Cechą charakterystyczną większości z nich jest wierszowana forma, a w samych utworach poetyckich nie występują wtręty obcojęzyczne. Wiersz nagrobkowy natomiast jest często poprzedzony łacińską formułą donacyjną, a zamykany sentencją dewocyjną, również w języku łacińskim.

Epitafia nie stanowią jednorodnej grupy pod względem formy. Także wśród analizowanych w książce form znajdują się proste skonwencjonalizowane napisy informacyjne (ok. 15%), mają one najczęściej formę biograficzną lub dedykacyjną, reszta to rozbudowane elogia i epicedia. Cechuje je charakter biograficzny powiększony bądź o osobiste wspomnienie fundatora – syna, małżonka lub krewnych zmarłej, bądź o formę lamentu, apologii lub elegii; część przyjmuje formę utworów poetyckich, zachowujących określony porządek rymów (są to najczęściej epitafia w języku polskim).

Kluczowe znaczenie dla pracy ma jednak zawartość informacyjna napisów, nie ich forma literacka. Wśród informacji o zmarłych wymieniane są na nich: imię i nazwisko, określniki stanowe, wiek i data śmierci (rok, miesiąc, dzień, czasem też godzina), niektóre podają powód i okoliczności zgonu. Na części znajdują się także informacje genealogiczne, dotyczące koligacji rodzinnych. I tak, mimo indywidualizacji napisów, większość powiela schemat oparty na czterech zasadniczych częściach: formuła dedykacyjna, informacje biograficzne, laudacja i formuła dewocyjna.

Ostatnim zagadnieniem pierwszej części publikacji jest forma plastyczna, różne typy pomników epitafijnych przypisane określonym warstwom społecznym.

Druga duża część książki to zagadnienie postawy człowieka wobec śmierci.

W pierwszym podrozdziale autorka przygląda się rodzajom śmierci, jej okolicznościom oraz podziałowi na dobrą – w kontekście Łaski Bożej, po przyjęciu sakramentów – i złą, w oddaleniu od Boga i jego sakramentów. Odzwierciedlają się one w inskrypcjach na epitafiach. Autorka podkreśla, iż – mimo że fundatorzy pomników ufali w dobrą śmierć swoich bliskich – w inskrypcjach powszechnie występują przymiotniki wskazujące okrucieństwo zgonu i ból związany z rozstaniem, określenia typu: *acerba* (gorzka), *crudelis* (okrutna), *gravis* (ciężka), złośliwa, sroga, czy *lurida* (bladożółta), *palida* (blada), nawiązujące do alegorycznych przedstawień trupioblady kobiety z kosą. Kolejnymi tematami tego podrozdziału są stosunek człowieka do śmierci, obrzędy pogrzebu, rytuały odprawiane wokół osoby umierającej, zalecane przez Kościół postawy wobec śmierci, przekonania, stereotypy, wreszcie sposób mówienia o niej w treści epitafiów, eufemizmy językowe, toposy śmierci. Śmierć pojmowana jest jako wieczny sen lub brama, przejście do rzeczywistości niebiańskiej, również powrót do domu Ojca po ziemskiej tułaczce, życie przedstawiane jest jako podróż, pielgrzymowanie czy wygnanie. Na epitafiach często pojawiają się też metaforyczne zestawienia śmierci i cumującego statku: życie to rzeka, śmierć – przybijanie do brzegu, grób to okręt, zmarli – pasażerowie, fundator – budowniczy statku. Wśród

innych przedstawień śmierci znalazła autorka porównanie do jesiennego winobrania, obraz zerwania kwitnącego kwiatu czy określenie śmierci jako wyzwolenia oraz końca ludzkich trosk i cierpień, także topos zaczerpnięty z retoryki klasycznej – dobry umiera młodo. Wśród określeń śmierci umieszczonych na analizowanych pomnikach epitafijnych autorka odnotowała następujące: 1. *adesset*; 2. *ascendere coelum*; 3. *condidit, conditur*; 4. *decessit*; 5. *defuncta, vita functa*; 6. dopełniła kresu, żywota dokonała; 7. *deponeret, depositus*; 8. *dormivit, obdormivit*, zasnęła; 9. *exiit spiritus*; 10. *iacet, subiacet*, leży; 11. *migravit a vita*; 12. *mortus est, moritur*, umarła, zmarła; 13. *obiāt, obijit, obyt*; 14. oddała ducha Bogu, *animal Deo reddit*; 15. *recessit*; 16. *reliquens vitam cum morte commutavit*; 17. *salutis mundo, salutāt humanae*; 18. spieszy do grobu; 19. *tulit mors, abstulit mors*; 20. *quiesceret, quiescendi, quiescit, requiescit*, spoczywa, odpoczywa.

Drugi podrozdział tej części to *Ciało i dusza. Geografia życia po śmierci*, dogmaty kościelne mówiące o śmierci i wskrzeszeniu ciał na końcu świata i o związanym z nim szacunku wobec szczątków doczesnych, pojęcia i wyobrażenia czyśćca, piekła i nieba, obrzędy sprawowane wokół śmierci. W tej części autorka odwołuje się do podręczników o dobrej śmierci, katechizmów i utworów moralistycznych z XVI i XVII w. Z dogmatów i wyobrażeń geografii życia po śmierci wywodzi autorka źródło częstych zwrotów nazywających śmierć i umieranie, m.in.: „Bogu ducha oddał”, *anima a coelo migravit, aminum immortalem Deo reddit*, grób jako miejsce wiecznego spoczynku, „odpoczywam w śmiertelności grobie”, „Zmarłam y ciało tu włożono moje / dusze racz przyiąć Boże w ręce swoje”. Inny przykład napisu epitafijnego odwołuje się do wierzeń zaliczających grób, podobnie jak wszystkie otwory w ziemi, np. jaskinie, pieczary czy dziury, do tzw. *loci horridis* – miejsc strasznych. Od wieków wierzone, że prowadzą one do czeluści piekielnych i znajdują się we władaniu Szatana, a wędrówka w głąb ziemi i penetrowanie tego, co znajduje się pod jej powierzchnią, są szalenie niebezpieczne. K. Górecka dostrzega żywotność tej koncepcji w inskrypcjach epitafijnych opisujących grób jako miejsce straszne, ciemne i ciasne: „Anna Pisarska córka Achacego w panińskim wieku spieszy do grobu ciemnego”. Autorka zaznacza, że w treści przebadanych epitafiów nie pojawia się temat Piekła. Krewni upamiętniający bliskie osoby epitafiami wierzyli, że przedwcześnie zmarłe dziewczęta i pobożne matrony odeszły do Nieba. Zgodnie z nauką Kościoła katolickiego duszom cierpiącym w Czyśćcu w dotarciu do Raju mogły pomóc zamawiane przez bliskich msze rocznicowe oraz błagania wiernych. Praktyka wznoszenia modlitw w intencji skrócenia mąk czyśćcowych widoczna jest w inskrypcjach epitafiów. W wielu do pobożnego przechodnia kierowane są prośby o modlitwę za duszę zmarłego: „kto przechodzisz chciey westchnąć do Boga z miłości / aby zmarłych domieścił rayskich szczęśliwości, jeślim się uprzykrzyła za żywota komu / radz odpuścić a zicz mi wiecznego zbawienia / niechai z tobą zażiwam boskiego widzenia”. Nawiązaniem do dualistycznego ujęcia ludzkiego bytu, które stanowi zespolenie odrębnych substancji: materialnej i duchowej, są też umieszczane często na epitafiach wyobrażenia pieszczeli i trupich główek.

Trzecia część książki, *Pobożność i religijność kobiet*, to obraz kobiety, mieszczan-ki i szlachcianki w XVI i XVII w. Tablice pamiątkowe i nagrobki spełniały wśród

wiernych funkcję parenetyczną, prezentowały pozostałym przy życiu godne naśladowania dokonania i postawy religijne. Autorka w trzech podrozdziałach przygląda się kobiecie, 1. jej relacji z Bogiem, pobożności i religijności, przejawiającej się m.in. w praktykach religijnych, umartwianiu, jałmużnie – w łożeniu na biednych i na fundacje kościelne, co mniej lub bardziej bezpośrednio zaznacza fundator w napisie epitafijnym (na znak pobożności niektóre z niewiast przedstawiane były plastycznie z modlitewnikiem lub różańcem w ręce, także, wraz z rodziną, klęczące pod krzyżem w modlitewnym skupieniu); 2. jej urodzie i strojom, ujmowanym w formie metafor i personifikacji oraz ikonograficznie, przez rzeźbiarskie przedstawienia niewiast w skromnych strojach polskich (takie wizerunki mieszczanek i szlachcianek były zapewne próbą kreacji osobowego wzorca kobiety wolnej od zbytku); 3. wzorcem dobrej żony, matki i wdowy (kobiecte wzorce osobowe odnosiły się przede wszystkim do funkcji społecznych i relacji w ramach rodziny).

Dokonywana w książce analiza zmierza ku stworzeniu listy cech i cnót kobiecych cenionych i upamiętnianych w epitafiach. Za autorką można je wyliczyć, są to: 1. *abstinens* (wstrzemięźliwa, czysta, skromna); 2. *amabilis* (kochania godna, miła); 3. *amantissima coniunx / mater* (ukochana); 4. *beata* (szczęśliwa, błogosławiona); 5. *benefaciens* (dobroczynna); 6. *benignitate* (dobrotliwa); 7. *cara, carissima, charissima, uxor / mater* (miła); 8. *clara, clarissima, preclarissima, claris parentis, viduitate clarae* (sławna); 9. *constans, constantia* (stateczna, konsekwentna); 10. *desiderata, desideratissima coniunx / mater* (upragniona); 11. *devotis, devotissima* (pobożna); 12. *dignissima* (godna, zasłużona); 13. *dilecta* (wyborna); 14. *dulcis, dulcissima* (słodka, miła); 15. *fidelis, exemplar sancte fide, fidissima* (wierna, pełna wiary); 16. *generosa* (szlachetnie urodzona); 17. godna; 18. *honesta, honestissima* (uczciwa); 19. *honorata* (szacowna, zaszczytna); 20. *humanissima* (wykształcona); 21. *humilis* (uniżona); 22. *illustris* (sława); 23. *immatura* (nieodjrzała); 24. *infantula* (dziecinna); 25. *innocenti animi* (niewinnej duszy); 26. *integerrima* (nietknięta, nieskażona); 27. kochana żona; 28. *larga* (szczodra); 29. *lectissima* (wyróżniająca się); 30. *legitima uxor vero, consor vero* (prawdziwa, zgodnie z prawem zaślubiona); 31. *liberalista* (szlachetna, szczodra); 32. *magnifica domina* (wspaniała); 33. *memoriae piae, memori[a]e sacra* (świętej pamięci); 34. mili rodzice, miła małżonka; 35. młoda; 36. *modesta, vita modestia* (obyczajna, skromna, posłuszna); 37. *munificens, munificentia* (szczodra, hojna); 38. nieszczęśliwa; 39. *nobilis, nobilissima familia* (szlachetna); 40. *optatima, optima coniugi, soror* (najlepsza); 41. *patiens* (wytrwała w cierpieniu, cierpliwa); 42. *pia, pius parentibus, pientissima* (święta); 43. *pieteta, pietatis, singulari pietatis* (pobożna); 44. *probitatis* (uczciwa); 45. *prudens, prudentia singulari* (mądra, rozumna); 46. *pudicissima, pudica* (wstydliva, obyczajna); 47. *pulchra, corpore pulchella* (piękna), 48. *rectissima* (najlepsza, najbardziej prawa); 49. *religiosa* (religijna); 50. *spectatissima* (najznakomitsza); 51. *studiosissimus parentum* (gorliwi, uczeni); 52. *suavissima, amabile suavis* (przyjemna, powabna); 53. wdzięcznej wymowy; 54. urodziwa; 55. urodziwa; 56. zacna, cna; 57. *zelosa religionis* (gorliwa w religii).

W aneksach na końcu książki autorka zamieściła teksty i ilustracje uzupełniające poruszane tematy. Na *Aneks I* składają się: 1. *Alfabetyczny wykaz czasowników*

użytych na określenie śmierci, 2. Alfabetyczny wykaz epitetów, określających zmarłe kobiety, 3. Wykaz przeanalizowanych epitafiów, sporządzony według alfabetycznego porządku nazwisk zmarłych kobiet. Aneks II to: Rycina: Katolickie kościoły krakowskie, na terenie których znajdują się epitafia kobiece. Aneks III zawiera: 1. Odczyty 13 polskich napisów epitafijnych i nagrobnych, 2. Odczyty 26 łacińskich napisów epitafijnych i nagrobnych.

Autorka konsekwentnie i w przejrzysty sposób realizuje kolejne założone we wstępie punkty pracy. Odwołując się do istniejących już badań, tematycznie przywołuje kolejno prace będące wzorcem metodologicznym, potem dotyczące omawianego zakresu terytorialnego – ogólne opracowania epitafiów i nagrobków z terenu Krakowa, by przejść do publikacji poświęconych określonym zagadnieniom epigrafiki. Następnym krokiem, jaki podejmuje, jest przytoczenie istniejących korpusów tekstów napisów epitafijnych i nagrobnych, które służyły w pisaniu pracy. Szeroko (topograficznie, kulturowo, literacko, językowo i plastycznie) charakteryzuje badany w książce materiał. W drugiej części książki autorka, odwołując się do tekstów napisanych w tamtych czasach i do treści inskrypcji epitafijnych, zbiera i przedstawia informacje o śmierci i stosunku ludzi epoki do niej. W trzeciej części przedstawiony zostaje wielowymiarowy obraz kobiety epoki XVI i XVII w., upamiętniony na epitafiach i nagrobkach.

Jest to bardzo ciekawa praca, poszerzająca dotychczasowe badania o analizę treści XVI- i XVII-wiecznych napisów epitafijnych w kościołach na terenie Krakowa.